

Dr. Jan Dvorak

Totalitarinių režimų studijų institutas, Čekija

ŽLUGUSIOS SVAJONĖS: ČEKOSLOVAKIJOS PABĖGĖLIŲ PERSEKIOJIMAS SSRS ANTROJO PASAULINIO KARO METAIS

Istoriniai tyrimai

Panašiai, kaip ir kitose Rytų bloko šalyse, dėl akivaizdžių politinių priežasčių Čekoslovakijoje iki pat komunistinio režimo žlugimo nebuvo galima tyrinėti Čekoslovakijos piliečių persekiojimo Sovietų Sąjungoje temos. Pirmosios dalinės studijos, straipsniai ir publikacijos šia tema ėmė rasti tik po 1989-ųjų, o sistemingi istoriniai tyrimai buvo pradėti praėjusio amžiaus paskutinio dešimtmečio pabaigoje. Šiuo metu panašias temas nagrinėja dvi čekų istorikų grupės.

Daugiausia sunkumų kelia tai, kad išsaugotų archyvinių šaltinių, susijusių su Čekoslovakijos piliečių ir Čekijos žemių gyventojų persekiojimo Sovietų Sąjungoje tema, įvairovė vis dar yra gana didelė. Ir toliau išlieka problema, kad pagrindiniai dokumentai yra išsibarstę Čekijos ir užsienio šalių archyvuose, be to, tyrinėtojų prieigos prie posovietinių šalių archyvų, kurių rinkiniuose saugomi pagrindiniai dokumentai (ypač prie Rusijos ir Rytų Ukrainos centrinių bei regioninių archyvų), galimybės yra ribotos.

Todėl privalu pasitelkti svarbią informaciją, gautą išklausius liudytojų parodymų. Norėdami surinkti Čekoslovakijos gyventojų prisiminimus apie patirtį gulaguose, Totalitarinių režimų studijų instituto (ček. santrumpa ÚSTR) Žodinės istorijos grupės nariai užrašė daugiau kaip 40 pokalbių su buvusiais Sovietų Sąjungos lagerių belaisviais ir dešimtis pokalbių su išlikusiais jų šeimų nariais ir ne tik Čekijoje, bet ir užsienio šalyse – Izraelyje, Austrijoje, Jungtinėse Amerikos Valstijose, o vieną jų ir Lietuvoje. Be to, Žodinės istorijos grupės archyve saugoma dešimtys rašytinių prisiminimų ir tūkstančiai laiškų, dokumentų ir nuotraukų, susijusių su šia tema. Kituose archyvuose, kuriuose saugomi žodiniai istorijos šaltiniai, taip pat galima rasti vertingų Sovietų Sąjungos lageriuose kalėjusių Čekoslovakijos belaisvių prisiminimų.

Užrašytus pokalbius sėkmingai palyginome su Ukrainos archyvuose saugoma SSRS vidaus reikalų liaudies komisariato (NKVD) medžiaga. Šios šalies archyvuose laikoma daug tūkstančių NKVD archyvinių bylų, susijusių su pabėgėliais, per Antrąjį pasaulinį karą kirtusiais

SSRS sieną. Tyrimą pradėjome 2012 m., ieškodami medžiagos valstybės archyve, o vėliau paiešką tęsėme Ukrainos saugumo tarnybos (ukr. santrumpa SBU) archyvuose, įsikūrusiuose Lvove ir Kijeve. Po 2014-ųjų Euromaidano įvykių Kijeve veikiančio centrinio SBU archyvo atstovai kur kas geranoriškiau padeda mums atlikti tyrimus. Iki šiol jau peržiūrėjome šimtus archyvų bylų. Išanalizavę duomenis, surinkome esminių žinių apie pabėgėlius į SSRS ir jų likimą – tai daugiausia svarbūs duomenys apie atskirus asmenis, suimtus SSRS teritorijoje ir vėliau nuteistus ilgus metus kalėti prievartiniuose pataisos darbų lageriuose, arba ištisas jų grupes.

Antrojo pasaulinio karo laikotarpis

Prasidėjus Antrajam pasauliniam karui, šimtai tūkstančių pabėgėlių iš nacių okupuotų Europos valstybių ieškojo prieglobsčio daugelyje pasaulio šalių. Tačiau šių šalių vyriausybės buvo nevienodai supratingos ir atviros prieglobsčio ieškantiems žmonėms. Pabėgėliai, atvykę į Sovietų Sąjungą, savo kailiu patyrė „ypatingą“ požiūrį: praėjusio amžiaus ketvirtajame ir penktajame dešimtmečiais SSRS buvo įsisiautėjusi „šnipų manija“, o šalies visuomenė buvo tiesiog suparalyžiuota visur tvyrančios baimės atmosferos. Šimtai tūkstančių pabėgėlių, perėjusių SSRS sieną (dalis iš jų tiesiog savaime atsidūrė per karą šios šalies okupuotoje teritorijoje), dažnai tapdavo jos represinio režimo aukomis. Sovietų saugumo tarnybų apkaltinti šnipinėjimu arba neteisėtu valstybės sienos perėjimu, jie tapo Gulago (Vyriausiosios pataisos darbų lagerių valdybos) pataisos darbų lagerių vergais, ir daugelis jų čia pražuvo. Tarp aukų buvo ir dešimtys tūkstančių čekoslovakų.

1939 m. kovą naciai okupavo Bohemiją ir Moraviją, tą patį mėnesį Vengrija užėmė Užkarpatę (didžiąją rytinės ikikarinės Čekoslovakijos dalį), ir tų pačių metų rugsėjį prasidėjo Antrasis pasaulinis karas. Vis daugiau Čekoslovakijos piliečių, pabūgusių nacių okupacijos, nusprendė gelbėtis ir patraukti į Sovietų Sąjungos teritoriją (nuo 1939-ųjų rugsėjo vidurio SSRS ėmė priklausyti ir dalis buvusios Rytų Lenkijos). Kai kurie asmenys nutarė persikelti į Sovietų Sąjungą, o kiti dėl SSRS įvykdytos Rytų Lenkijos okupacijos savaime atsidūrė šios šalies teritorijoje.

Čekoslovakų pabėgėliai Sovietų Sąjungos teritoriją pasiekė dviem pagrindiniais srautais. Po Čekoslovakijos aneksijos 1939 m. kovo mėnesį daugiausia pabėgėlių iškeliavo į Lenkiją. Dažniausiai jie vyko į šalia valstybės sienos esančius didelius miestus – Krokuvą ir Katovicus, o čia patekę mėgino gauti vizas į Vakarų, ypač į Jungtinę Karalystę ir JAV. Kai 1939 m. rugsėjo 1 d. Vokietija užpuolė Lenkiją, pabėgėliai pasitraukė toliau, į Rytų Lenkiją, o dauguma jų – į

Lvovą, norėdami pasiekti SSRS, Rumuniją ar kitas nepriklausomas valstybes. Tačiau praėjus dviem savaitėms nuo to laiko, kai Lenkiją užpuolė vokiečiai, Sovietų Sąjunga ir pati okupavo rytinę šios šalies dalį. Taip dauguma čekoslovakų pabėgėlių pateko į sovietų okupantų valdžios gniaužtus. Tarp jų buvo keletas šimtų čekų bei slovakų ir apie keturis ar penkis tūkstančius žydų, kurie tikėjosi užsitikrinti apsaugą nuo rasinio persekiojimo.

Antroji pabėgėlių banga atsirito iš labiausiai į rytus nutolusios ikikarinės Čekoslovakijos dalies – Užkarpatės. Šį regioną Vengrijos kariuomenė užėmė tą pačią dieną (1939 m. kovo 15 d.), kai buvo pradėta vykdyti Bohemijos ir Moravijos okupacija. Vietos gyventojams taikytos represijos, stiprėjantis antisemitizmas ir gyventojų šaukimas į Vengrijos kariuomenės darbo būrius paskatino dar vieną emigracijos bangą; tada į Sovietų Sąjungą iškeliavo tūkstančiai (dabartiniais duomenimis – nuo šešių iki aštuonių tūkstančių) Čekoslovakijos Užkarpatės gyventojų, daugiausia jaunimo.

Savitą Čekoslovakijos žydų, persekiotų Sovietų Sąjungoje, grupę sudarė kaliniai iš pirmojo Holokausto istorijoje nacių organizuoto deportuotų Europos žydų būrio; šiuos žydus naciai išvežė į rytinę okupuotos Lenkijos dalį – Nisko regioną. Pagal nacių planą čia turėjo būti įkurtas žydų getas. Tūkstančių žydų, 1939 m. spalio pabaigoje deportuotų iš Ostravos (Čekoslovakija), Katovicų (Lenkija) ir Vienos (Austrija) į Niską, likimas buvo itin skaudus. Nors buvo priimtas sprendimas sustabdyti dar neprasidėjusią „Nisko operaciją“, tik kai kurie atrinkti kaliniai atvyko į nebaigtą įrengti stovyklą šalia Zažečės kaimo; daugelį atvykusių į Niską kalinių (per 4 000) naciai ištrėmė į šiaurę – į Liubliną, buvusį šalia tuometės naujosios Vokietijos ir Sovietų Sąjungos sienos (demarkacijos linijos), kurią šie žmonės buvo priversti kirsti.

Sovietų Sąjunga griežtai baudė už neteisėtą SSRS sienos perėjimą, o aneksuotose teritorijose jau buvo pradėjusi veikti sovietų administracija, taigi 1939–1941 m. buvo masiškai suimami „šnipai“ ir kiti „valstybei priešiški asmenys“. 1940–1941 m. dauguma čekoslovakų pabėgėlių buvo suimti, vos patekę į SSRS teritoriją arba per vakarinėje šalies dalyje (dar neseniai priklausiusioje Lenkijai) vykdytus NKVD reidus, kuriais buvo siekiama sugaudyti „nepatikimus elementus“. Jie buvo apkaltinti neteisėtu Sovietų Sąjungos sienos perėjimu, nelegaliu buvimu šalyje arba šnipinėjimu. Dažniausiai šiems pabėgėliams vėliau buvo skiriama nuo trejų iki penkerių (sunkesniais atvejais – iki aštuonerių) metų laisvės atėmimo bausmė, ją atliekant pataisos darbų kolonijoje, ir juos išsiųsdavo į Gulago prievartinio darbo lagerius, veikusius Pečioros, Kolymos, Norilsko bei Karagandos apskrityse ir kitur, arba be jokio nuosprendžio priversdavo dirbti įvairiuose Sibiro kolūkiuose. Gyvenimo sąlygos buvo itin sunkios, ir daugelis nuteistųjų anksčiau ar vėliau čia atgulė amžinojo poilsio, dar nesibaigus bausmės atlikimo laikui.

1942 m. pradžioje įkalintiems čekoslovakams nušvito laisvės viltis, kai Sovietų Sąjungos vyriausybė jiems prižadėjo suteikti visuotinę amnestiją, jeigu jie įstos į SSRS kuriamą čekoslovakų karinį dalinį. Tačiau ši amnestija nebuvo taikoma „asmenims, įtariamais SSRS šnipinėjimu“, todėl daugelis įkalintų čekoslovakų nebuvo išlaisvinti ir privalėjo likti lageriuose, kol nepasibaigs jų bausmės atlikimo laikas, o kartais ir dar ilgiau (nes šis laikas galėjo būti pratęstas).

Dauguma belaisvių, paleistų iš gulagų arba NKVD kalėjimų (iš pradžių tai buvo daugiausia Čekoslovakijos žydai, tačiau po tam tikrų įvykių daugumai Užkarpatės gyventojų taip pat buvo suteikta laisvė), įstojo savanoriais į rytų čekoslovakų karinį dalinį, kuriamą Buzuluko mieste. Likusį karo laiką jie kovėsi Rytų fronte ir reikšmingai prisidėjo, kad būtų sutriuškinta nacių Vokietija ir išlaisvinta Čekoslovakija. Deja, daugelis išgyvenusiųjų gulagų vargus padėjo galvas mūšio lauke. Žinoma, šias negandas patyrę žmonės negalėjo kalbėti apie išgyventą sovietinę tikrovę pokario Čekoslovakijoje, patekusioje į Sovietų Sąjungos politinės įtakos sritį.

Išvados

Apytiksliais duomenimis, bendras Čekoslovakijos piliečių, per Antrąjį pasaulinį karą persekiotų Sovietų Sąjungoje, skaičius siekia apie 11 000–15 000. Tai yra kur kas mažiau, negu buvo manyta iki šiol, – anksčiau jų buvo priskaičiuojama kone 20 000–25 000. Šis skaičius sumažėjo dėl to, kad buvo atlikti nuodugnūs Ukrainoje esančių NKVD archyvų tyrimai. Taigi remiantis naujausiais duomenimis, galima daryti išvadą, kad persekiotų Užkarpatės gyventojų buvo gerokai mažiau, negu buvo manyta pagal pradinis skaičiavimus. Tikimės, kad artimiausioje ateityje galėsime šiuos duomenis dar labiau patikslinti.